

Руда Н.В. (Київ, Україна)

Репрезентація категорії демінутивності в українській мові

У статті досліджується етномовна специфіка репрезентації універсальної категорії демінутивності в українській мові: особливості її формального вираження та межі семантико-функціонального спектру її виразників.

Ключові слова: демінутив, категорія демінутивності, оцінно-емоційне значення.

В статье исследуется этноязыковая специфика репрезентации универсальной категории деминутивности в украинском языке: особенности ее формального выражения и границы семантико-функционального спектра ее выразителей.

Ключевые слова: деминутив, категория деминутивности, оценочно-эмоциональное значение

The article deals with the ethno-linguistic specificity of representation of category of diminutivity in Ukrainian language: the peculiarities of its formal representation and the semantic-functional spectrum of diminutive meaning are investigated.

Key words: diminutive, category of diminutivity, emotion, evaluative-emotional meaning.

У сучасному мовознавстві, яке зосереджується на вивченні мови у її зв'язку не лише з мисленням та процесами пізнання, але й емоційним світом людини, загальнолюдськими та національно-культурними цінностями, об'єктом дослідження нерідко стає оцінно-емоційна лексика. Як особливий клас оцінно-емоційної лексики у багатьох мовах світу виділяються одиниці, що репрезентують універсальну гносеологічно-мовну категорію демінутивності, оскільки вони не лише виражають поняття малості, але й фіксують особливості оцінно-емоційної концептуалізації дійсності та мовної репрезентації оцінок і емоцій – категорій універсальних, але таких, що мають ідіотнічну специфіку свого вираження в мовах світу.

Мета нашого дослідження полягає в аналізі репрезентації категорії демінутивності в українській мовній картині світу, що зумовлює **завдання** розгляду таких питань: особливості формального вираження універсальної категорії демінутивності в українській мові; межі семантико-функціонального спектру її виразників; етномовна специфіка репрезентації універсальної категорії демінутивності в українській мові. **Актуальність** дослідження зумовлена загальними тенденціями сучасної лінгвістики до вивчення універсальних та ідіотнічних рис мови у контексті національно-мовних картин світу.

Те, що утворення на позначення малого розміру властиві лексиконам більшості мов, логічно виводиться з факту існування самого поняття малості. А універсальність синкретизму значень об'єктивної та

суб'єктивної малості в межах категорії демінутивності, очевидно, можна пояснити загальністю законів людського мислення: малість часто асоціюється з чимось беззахисним, милим, ласкавим або нещасним, неякісним, недосконалим тощо. „Вираження ласкавості в мовах світу, як правило, буває пов'язаним із позначенням малого розміру, навіть якщо це і не семантична універсалія, то, у будь-якому разі, дуже типове явище, хоча теоретично могло б бути інакше (наприклад, у дітей можливий якраз зворотній зв'язок між розміром і позитивною оцінкою. Ч. Хоккет вказує, що в мові потавоматі є два типи демінутивів – один із гіпокористичним значенням, інший з пейоративним)”, – пише У. Вайнрайх [37, 176].

Незважаючи на свою універсальність, категорія демінутивності в різних мовах виражається за допомогою різних засобів і її виразники мають різний семантико-функціональний спектр. За словами Н. Н. Максимчук, засоби відтворення поняття зменшеності можуть формуватися і в лексиці, і в синтаксисі, і в морфології, але залежно від конкретної мовної структури в одних мовах ядерну позицію займають синтаксичні форми, при цьому лексичні й морфологічні відходять на периферію, в інших у ролі ядерних виступають морфологічні форми при периферійній позиції синтаксичних і лексичних виразників і т. д. [129, 7].

Як відомо, українська мова належить до флективних мов синтетичного ладу, чим зумовлюється пріоритетність у вираженні категорії демінутивності за допомогою такого словотвірного способу як **суфіксація**. „Зменшувально-пестливі суфікси є одним із засобів-актуалізаторів національної специфіки української мови”, – пише Г. М. Сагач і відзначає, що в українській мові зменшувально-пестливі суфікси самих лише іменників формують досить численну групу – близько 43 одиниць, які актуалізуються в 2930 лексемах, що становить 92 % від усіх лексем із емоційними суфіксами, зафіксованих у 11-и томах „Словника української мови” [199, 6-7]. Більшість дослідників оцінно-емоційної лексики (Л. Б. Бублейник, В. В. Жайворонок, Ю. О. Жлуктенко, М. В. Кравченко) сходяться на думці, що серед слов'янських мов українська мова одна з найбагатших на демінутивні суфікси.

Особливість української мови, навіть у порівнянні із іншими слов'янськими мовами, в тому, що її система демінутивного словотвору характеризується як багатством демінутивних суфіксів для утворення іменників (напр.: *бур'янець, кашка, дитиночка, комашечка, сестриця, племінчик, м'ячик, ножичок, внучок, носочок, негрень, грошенята, хлопчатко, зайченятко* тощо), так і наявністю оцінно-емоційних демінутивних похідних у всіх інших повнозначних частинах мови –

прикметників (напр.: *зелененький*, *дурнесенький*, *малесечкий*, *невеличкий*, *гарнюсінький*, *манюній* тощо), прислівників (напр.: *зраночку*, *легенько*, *дрібнесенько* тощо), займенників (напр.: *всенький*, *кожнісінький* тощо), числівників (напр.: *першенький*, *тройко* тощо), дієслів (напр.: *їсточки*, *спатусі*, *спатуні* тощо). Утворення з демінутивними суфіксами представлені навіть у системі вигуків (напр.: *лишенько!*).

Характерною рисою значної кількості українських демінутивних суфіксів є потенційна здатність кожного з них до вираження майже всього семантичного спектру у межах позитивної/негативної оцінки (напр.: *пташина* (ласк.), *копійчина* (знев.), *хатчина* (знев., співч.); *дитинка* (ласк., грайл.), *поезійка* (знев., ірон., грайл.); *тоненький* (ласк., знев.), *гиденький* (знев.); *дворянчик* (знев.), *зайчик* (ласк.), *поетик* (знев., ірон.); *царьок* (знев., ірон.), *одиначок* (співч., ласк.). Чітко розподілити за кожним суфіксом ті чи інші потенційно можливі смислові відтінки позитивної чи негативної оцінки виявилось неможливим, адже реалізація кожного з них, як правило, залежить від значення основи та контексту, проте варто зауважити, що демінутивні суфікси української мови виражають переважно позитивну оцінку (тоді як відтворення негативних конотацій, як правило, зумовлюється семантикою твірного слова чи ситуацією мовлення).

Однією з найяскравіших особливостей суфіксального творення та семантики демінутивів української мови є явище нарощування демінутивізації (демінутивного ступенювання). Суть його полягає в тому, що два або більше демінутивні суфікси об'єднуються в один, за рахунок чого в семантиці похідного яскравіше проступають емоційні семи, а також посилюється його експресивний вплив. Як правило, виділяються перший, другий і третій ступені демінутивізації (напр.: хата – хатка/хатина – хатинка – хатиночка), хоча найчастіше зустрічаються утворення лише першого та другого ступенів (напр.: діжа – діжка – діжечка; білий – біленький – білесенький). Зазвичай, об'єктивну зменшеність виражають прості суфікси (суфікси 1-го ступеня демінутивізації) – у таких випадках поява емоційної оцінки залежить від контексту (напр.: рушничок, берізка, морозець). Опрацьований нами матеріал засвідчує, що суфікси другого та третього ступенів демінутивізації більше спеціалізуються на вираженні оцінно-емоційного значення, крім того, нерідко вони можуть надавати експресивності (напр.: *руки – рученята – рученятка – рученяточка*).

Специфічною особливістю української мови є й досить значна кількість демінутивів-оказіоналізмів, що вказує на високу валентність демінутивних суфіксів та їхню важливу роль у створенні мовної експресії, стильового фону мовлення. Напр.: *Студент-металург уже, а й зараз ще має звичку*

бовтатись у сазі, полахати в осоці карасів, і щоразу асистентами при ньому всі оті баглайчата, ткаченнята, шпаченята, вся ота замурзана зачіплянська гвардія... [345, 295].

Префіксація як спосіб вираження категорії демінутивності менш властивий українській мові, ніж суфіксація. Власне українські префікси є досить малопродуктивними і використовуються для утворення дієслів із семантикою неповноти вияву дії – *при-*, *по-*, *під-* (напр.: *прив'янути*, *поблякнути*, *підлатати*) та іменників, вказуючи на незначний вияв ознаки – *па-*, *су-* (*паморозь*, *сутінь*) [102, 60–62], при цьому будь-які оцінно-емоційні та/або експресивні конотації, як правило, відсутні. Крім того, є ще запозичені префіксоїдні морфеми – *міні-* та *мікро-* – перший запозичений із латинської мови (від прикметника *minor* – *менший*, що є суплетивною формою вищого ступеня порівняння прикметника *parvus* – *малий*), другий – з грецької мови (пор. прикметник *micro* – *малий*, *незначний*).

Слова з префіксом *мікро-* в українській мові мають такі значення: 1) малий розмір, ознака, вияв дії об'єкта чи явища (напр.: *мікроавтобус*, *мікрорельєф*, *мікрорайон*); 2) наука або галузь науки, пов'язані з вивченням дуже малих процесів чи явищ (напр.: *мікробіологія*, *мікрохімія*); 3) суб'єкти, явища, процеси, певним чином пов'язані з маленькими об'єктами та фрагментами навколишньої дійсності (напр.: *мікроклімат* – клімат невеликої ділянки земної поверхні, *мікрорізьбяр* – людина, що різьбить дуже маленькі предмети). Цілком очевидно, що виразниками категорії демінутивності є слова першої групи, інші – лише так чи інакше пов'язані з поняттям малості. Утворення з префіксом *міні-* належать переважно до розмовної мови. До того ж такі утворення в узусному словнику українців з'явилися порівняно недавно і в лексикографічних джерелах не зафіксовані. Як правило, слова з префіксом *міні-* являють собою кальки англійських відповідників або утворені за аналогією okazіоналізми (напр.: *мінімаркет* [розм.], *мініплаття* [розм.]). Такі утворення є рідкісними, проте досить яскравими виразниками категорії демінутивності в українській мові, здатними також і до експресивного увиразнення мовлення.

Суплетивне вираження категорії демінутивності в українській мові не досить поширене явище, і, як правило, представлене в групі лексики, що позначає дитинчат (напр.: *дорослий* – *дитина* – *маля*, *бик* – *теля*, *пес* – *щеня*, *вівця* – *ягня*, *кінь* – *лоша*). Суплетивні утворення в українській мові зазвичай виражають об'єктивну зменшеність, хоча виключати можливість реалізації емоційних сем неправильно, адже маленькі істоти часто викликають певні позитивні (а іноді й негативні) емоції. Але, як правило, для вираження емоційного ставлення українська мова від суплетивних

форм додатково утворює суфіксальні демінутиви (напр.: *дитя*, *дитятко*, *дитяточко*; *дитина*, *дитинка*, *дитиночка*; *маля*, *малятко*; *теля*, *телятко*; *щєня*, *щєнятко*; *ягня*, *ягнятко*, *ягняточко*).

В українській мові, як правило, чітко розмежовуються суфікси зі значенням малості та недорослості та суфікси з майже або повністю нівельованою семою малості, які виражають емоційне ставлення до істоти (напр.: *слонєня* – *слоник*, *часня* – *часчка*, *кошеня* – *котусь*). Крім того, нерідко назви малих істот зазнають повторної демінутивізації, що надає їм більшої емоційної наснаженості (напр.: *гусєня* – *гусєнятко* – *гусєняточко*). Особливість української мови в тому, що в ній демінутивна назва маленької істоти може бути представлена у кількох варіантах (напр.: *ведмедя*, *ведмедєня*, *ведмедча*, *ведмежа*; *кача*, *качєня*, *качєнятко*) (за свідченням Ф. О. Нікітіної, всі східнослов'янські мови володіють достатньою кількістю демінутивних суфіксів для утворення назв дитинчат, але кожна з них виявляє ті чи інші особливості [157, 20]).

Редуплікація як спосіб вираження категорії демінутивності в українській мові майже не використовується (напр., укр.: *маленький-маленький* [розм.], *мало-помалу*).

Аналітичне вираження категорії демінутивності в українській мові представлене у формі двоскладових словосполучень. Найхарактернішими є демінутивні словосполучення, що утворюються за такими моделями: 1) недемінутивізований прикметник, який вказує на малість + недемінутивізований іменник (напр.: *Довго надумувався, не повертався язик на слово, але надумався, прийшов до Корнія, до малої хати* [361, 135]; 2) демінутивізований прикметник, який вказує на малість + недемінутивізований іменник (напр.: *[Микола] Що вас сюди до нас приводить? [Війт] Гм, так собі, маємо до вас маленьку справу* [368, 28]; 3) недемінутивізований прикметник, який вказує на малість + демінутивізований іменник (напр.: *Се вже тобі не та мала Оксанка, що ти, було, їй робиш веретєня* [367, 833]; 4) демінутивізований прикметник, який вказує на малість + демінутивізований іменник (напр.: *Старий розправив третячою рукою малєсєнький шматочок паперу і тримав його наче бозна-яку газету* [331, 231]).

Логічно припустити, що основним виразником значення реальної зменшеності є словосполучення, утворені за принципом першої моделі. Проте, за свідченням Т. Г. Линник, в українській мові у мікрополі малого загального розміру значно вживанішими є зменшувальні форми прикметників *малєсєнький*, *малюсінський*, *манюсінський*. Таке використання зменшувальних форм підтримується й рядом інших слів, на зразок,

невеличкий, дрібенький тощо [126, 94]. В. В. Виноградов звертає увагу на ту цікаву особливість, що іноді демінутивні суфікси іменників у словосполученні можуть впливати і на форму прикметників, які з ними узгоджуються [40, 113], тому в будь-якому випадку реалізація значення реальної зменшеності чи суб'єктивної оцінки залежить від контексту.

Висновки. З'ясовано, що засоби репрезентації універсальної категорії демінутивності в українській мові формуються на всіх значенневих рівнях її структури. Функціональна різноаспектність виразників категорії демінутивності свідчить про їх складну семантичну структуру, вагомими компонентами якої, крім значення об'єктивної малості, є різноманітні оцінно-емоційні конотації. Демінутиви, похідні суфіксальні утворення, специфіка яких полягає у здатності до оцінно-емоційного маркування на рівні найменшої значущої одиниці – морфеми, є одним із важливих засобів оцінно-емоційного, а подекуди й експресивного вираження в українській національно-мовній картині світу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Багрянний І.* Тигролови / Іван Багрянний // Тигролови: Роман та оповідання / післямова М. Г. Жулинського; упоряд. О. С. Гаврильченка. – К.: Молодь, 1991. – 264 с.;
2. *Вейнрейх У.* О семантической структуре языка / У. Вейнрейх // Новое в лингвистике. – М.: Изд-во „Прогресс“, 1970. – Вып. V. – С. 163-250;
3. *Виноградов В.В.* Русский язык (грамматическое учение о слове) / Виктор Владимирович Виноградов. – М.: Высшая школа, 1972. – 614 с.;
4. *Гончар О.* Собор / Олесь Терентійович Гончар // Твори / 12 тт. – Т. 5: Тронка; Собор / упоряд. та ком. С. А. Гальченка. – К.: Наукова думка, 2005. – 576 с.;
5. *Козленко І.В.* Морфеміка сучасної української літературної мови: [навчальний посібник] / Ірина Володимирівна Козленко – К.: ВПЦ “Київський університет”, 2007. – 236 с.;
6. *Линник Т.Г.* Порівняльне вивчення лексико-семантичних груп на позначення розміру (на матеріалі російської та української мов) / Т. Г. Линник // Мовознавчі студії. – К., 1976. – С. 91-94;
7. *Максимчук Н.Н.* Количественные градации уменьшения-увеличения в системе имени (на материале современного английского языка): автореф. дисс. на соиск. науч. степ. канд. филол. наук: спец. 10.02.04 “германские языки” / Н. Н. Максимчук – К., 1972. – 23 с.;
8. *Никитина Ф.А.* Влияние аналогии на словообразование (на материале родственных языков) / Феонила Алексеевна Никитина. – К.: Изд-во Киевского ун-та, 1973. – 198 с.;
9. *Сагач Г.М.* Эмоциональные суффиксы имен существительных в современном украинском литературном языке: автореф. дисс. на соиск. науч. степ. канд. филол. наук: спец. 10.02.02 “украинский язык” / Г. М. Сагач – К., 1977. – 28 с.;
10. *Самчук У.* Марія. Хроніка одного життя/ Улас Самчук // Марія. Хроніка одного життя: Роман / підгот. тексту і післямова С. П. Пінчука. – К.: Рад. Письменник, 1991. – 190 с.;
11. *Українка Леся Бояриня / Леся Українка.* // Усі твори в одному томі / уклад. В. Т. Бусел, Г. В. Латник, М. І. Литвинець; передм. М. І. Литвинця. – К.: Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2008. – С. 832- 860;
12. *Франко І.* Украдене щастя / Іван Якович Франко. // Зібрання творів у 50-ти тт. / ред. кол. Є. П. Кирилук (голова) та ін. – Т. 24. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 7-64.